

ՄՇԱԿՈՅԹԻՆ ԵՒ ԿՐՕՆԻՆ ՓՈՒՆ ՅԱՐԱԲԵՐՄԱՆ ՀԱՐՑԸ ՀԱՅ ԱՒԵՏԱՐԱՆԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ՄԷՋ

ՎԵՐ. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՍԵԼԻՄԵԱՆ

XIX դարի առաջին կեսին հոգևոր-մշակութային վերակողմնորոշումը ընթանում էր արդյունավետ: Ազգային ինքնագիտակցության աճը առավել ուժգին մարմնավորվում էր ռոմանտիկների երկերում: Հոգևոր կյանքը այդ ժամանակաշրջանում նշանավորվում է հայրենասիրական տրամադրություններով (Մ. Նալբանդյան, Ռ. Պատկանյան, Ս. Շահագիր):

Թվարկված և էլի շատ ուրիշների անուններն այդ ժամանակաշրջանում հաճախ են հանդիպում «Աւետաբեր և Շտեմարան գիտելեացի»-ի էջերում՝ երբեմն նրանցից կատարվող թարգմանությունների տեսքով, երբեմն գրական ընդհանուր տեսություններում: Ահա այսպիսի գրական, քաղաքական, կրոնական միջավայրում էր գործում ավետարանական եկեղեցին XIX դարի 40-60-ական թվականներին, և նրա հրատարակած լրագիրը կամա-ակամա անտարբեր չէր կարող լինել երկրում կատարվող իրադարձություններին, հասարակական տրամադրություններին, մանավանդ բազմաթիվ էին քաղաքական, սոցիալական այն խնդիրները, որոնք նման էին ողջ Հայաստանում տիրող իրավիճակի և՛ օտար զավթիչների լծի տակ կեղեքող ազգերի ճակատագրի, և՛ ազգային-ազատագրական գերակա խնդիրների հրամայականի պահանջով:

Բանալի բառեր – Աւետարանական եկեղեցի, ազատականացում, «Աւետաբեր» պարբերաթերթ, հոգեւոր մշակոյթ, ազգային ինքնագիտակցութիւն, լուսաւորականութիւն:

«Շտեմարան պիտանի գիտելեաց» պարբերականը հոգեւոր-կրօնական եզակի կազմակերպութիւն մըն էր, որ հանգամանքներու բերումով ծառայութիւններ մատուցեց նաեւ «աշխարհիկ մշակոյթին»՝ պարագծելով եւ ուղեցոյց դառնալով կեանքի ամենաբազմազան՝ գրականութեան, հայագիտութեան, պատմագրութեան, աշխարհագրութեան, երկրագործութեան եւ այլ ոլորտներու մէջ: Դիւրին չէր այդ խնդիրը, մանաւանդ եթէ նկատի առնենք, որ Հայ Աւետարանական եկեղեցին, որպէս կրօնական կառոյց, կարիք չունէր ի յայտ գալու զանազան «խորթ» ասպարէզներու մէջ:

Քրիստոնէութեան եւ քաղաքակրթութեան յարաբերակցութեան մասին բազմաբնոյթ բանավեճերը կը շարունակուին առ այսօր: Անոնց կը մասնակցին պատմաբաններ ու աստուածաբաններ, պետական գործիչներ ու հոգեւորականներ, կաթողիկոսներ ու բողոքականներ, քրիստոնէութեան հետեւորդներ ու հակառակորդներ: Այդ վեճերը կը կատարուին հրապարակաւ՝ միմեանց հակադիր զանազան խումբերու մասնակցութեամբ: Երբեմն բանավեճը կը սեւեռուի որոշակի խնդիրներու վրայ, ինչպէս՝ այն հարցին վրայ, թէ ինչ տեղ ունի

քրիստոնէական հաւատքը համընդհանուր կրթութեան մէջ եւ կամ քրիստոնէական բարոյախօսութիւնը՝ տնտեսական կեանքին մէջ: Երբեմն ան կ'ընդգրկէ հարցերու աւելի լայն շրջանակ՝ կապուած ընդհանուր աշխարհակարգի համար եկեղեցւոյ պատասխանատւութեան հետ: Այս վճերը որքան բազմակողմանի, նոյնքան ալ խճճուած են: Երբեմն կը թուի, թէ խնդիրը պարզորոշուած է ու ինկած է քրիստոնէական մշակոյթի հետետորոններու եւ հանրային կեանքի ամբողջական աշխարհականացման պաշտպաններու միջեւ: Եւ այդ ժամանակ ի յայտ կու գան նոր բարդութիւններ. բարեպաշտ հաւատացեալներ, անբացատրելիօրէն, կը կենան անհաւատներու քովը՝ պահանջելով, օրինակ, որ կրօնը հանուի հանրային կրթութեան ոլորտէն, փաստօրէն հանդէս գալով յաջակցութիւն ակնյայտ հակաքրիստոնէական քաղաքական հոսանքներու:

Ակսած վաղ քրիստոնէական շրջանէն, մշակոյթ-կրօն յարաբերութիւններու պարզաբանումին խնդիրը մշտապէս եղած է քննութեան նիւթ: Առաջին քրիստոնէայ մտածողները նոյն ատեն իրենց ժամանակի ամենազարգացած մարդիկ էին, հասարակութեան այն խաւը, որ ժամանակակից ըմբռնումով կը կոչուի մտաւորականութիւն: Պատկերը նոյնն էր նաեւ հայ իրականութեան մէջ: 5-րդ դարու հայ մեծ մտածողները /Խորենացի, Եղիշէ, Կորիւն, Փարպեցի եւ ուրիշներ/ հոգեւորականներ էին, հանգամանք մը, որ չնչին բացառութիւններով պահպանուեցաւ ամբողջ միջնադարուն եւ մինչեւ նոր ժամանակները: Այսինքն, եթէ մենք կը խօսինք հայ հին եւ միջնադարեան մշակոյթի մասին ամենալայն ընդգրկումով /մանաւանդ պետականութեան կորուստէն ետք/, կրնանք արձանագրել, որ մեծ մասամբ գործ ունինք վանական մշակոյթի հետ: Այդ միանգամայն բնական կացութիւն է, որովհետեւ, ինչպէս կը գրէ մեր ժամանակներու բողոքական նշանաւոր աստուածաբան Ռ. Նիբուրը. *«Անհնարին է ըլլալ միայն քրիստոնէայ՝ առնչութիւն չունենալով մշակոյթի հետ, քանի որ հաւաքը պէտք է արտայայտուի լեզուի, բառերու, համամարդկային մշակոյթէն եկող գաղափարներու օգնութեամբ»*¹: Անկասկած, այդ պարագային անմիջապէս կը ծագի լեզուի, բառերու եւ գաղափարներու «մաքրութեան» հարցը, ուր կրնան ըլլալ պահպանողական կամ արմատական ծայրայեղ մեկնաբանութիւններ: Ռիչըրտ Նիբուրը մասնաւորապէս ուշադրութիւն կը հրաւիրէ մշակոյթի նկատմամբ եկեղեցւոյ երկակի վերաբերմունքի վրայ. *«Այդ արմատական քրիստոնէաներն են, որոնց համար արտաքին աշխարհը խաւարի թագաւորութիւն է: Անոնց յարուկ է մշակոյթի՝ որպէս գայթակղութեան, կռապաշարու-*

¹ **Небур Р. и Небур Р.** Избранные труды. Христос и культура. Москва, 1996, стр. 541.

թեան, եսասիրութեան եւ նիւթապաշտութեան մերժումը... Հակառակ կողմը կը ներկայացնեն «մշակութային քրիստոնեաները», որոնք բոլորի կողմէն ընդունելի բարքերու ճնշումին տակ տեղի կու տան»: Սակայն, «քրիստոնեաներու ճնշող մեծամասնութիւնը, որ կարելի է կոչել եկեղեցական կեդրոնամիտութիւն, կը հրաժարի բռնել ինչպէս մշակոյթի նկատմամբ արմատական դիրքորոշում ունեցողներու, նոյնպէս ալ անոնց կողմը, ովքեր Քրիստոսը կը յարմարեցնեն մշակոյթին»² :

Խորհելով եկեղեցւոյ եւ մշակոյթի համատեղելիութեան խնդրի մասին՝ Նիբուրը նաեւ կը նկատէ. «Այս աշխարհէն չըլլալու» Քրիստոսի յարկութիւնը Անոր մէջ մշտապէս կը հիւստի այս աշխարհի մասին հոգ տանելու հետ. Անոր կոչը եւ Անոր մէջ երեւան եկած աստուածային զօրութիւնը անբաժանելի են մարդոց հո՛ւս եւ հիմա՛ գործուն ըլլալու պատուիրաններէն»³: Մասնաւորապէս «Շտեմարան պիտանի գիտելեաց»-ի պարագային հարկ է ընդգծել վերջինիս անտարանական բնոյթը: Այս տեսանկիւնէն խնդիրը մասամբ կարեւորուած է այլ եկեղեցիի վերաբերմամբ. «Կաթոլիկ եկեղեցին ընդունում է Քրիստոսի մէջ Աստուծո՛ւ եւ Մարդո՛ւ բացարձակ հաւասարակշռութեան գաղափարը, բայց միջնադարում այն ընկալում է նախ եւ առաջ Նրա Աստուածային հիպոստատի տեսանկիւնից...Այս տեսանկիւնից արուեստի եւ գրականութեան հիմնական սիւժէն է՝ Աստուծո կեանքը, տառապանքը, մահը: Ամէն ինչ պարտւում է սիւժէ-տային այս առանցքի շուրջը՝ զարգացնելով իմաստային այս կամ այն կողմը...»⁴, - մշակոյթ-կրօն յարաբերության առնչութեամբ կը գրէ Հ. Էդոյեանը:

Կոնստանտինի սրբացումը, հաւատքի մեծ խորհրդանիշներու ձեւակերպումը, պապականութեան մեծարումը, վանականութեան շարժումը, Օգոստինոսի պլատոնիզմը, Թովմա Աքվինացիի արիստոտելիզմը, Ռեֆորմացիան ու Վերածնունդը, Լուսաւորականութիւնը, լիբերալիզմը եւ սոցիալական անտարանականներու շարժումը.- այս ամէնը խնդիրին անվերջանալի զարգացումի ճանապարհին եղած բազմաթիւ ուղեւիշներէն միայն մաս մըն են: Այն նկատելի է նաև տարբեր դարաշրջաններու մէջ՝ արտայայտուած զանազան հակադրութիւններով, ինչպէս՝ բանականութեան ու յայտնութեան, կրօնի ու գի-

² Նոյն տեղում, էջ 543:

Սահակեան Ա., Ժողովրդական քրիստոնէութիւնը միջնադարեան Հայաստանում, Երևան, 2014:

³ Տե՛ս «Շտեմարան պիտանի գիտելեաց», 1839, թիւ 5:

⁴ **Էդոեան Հ.** Շարժում դէպի հաւասարակշռութիւն, Սարգիս Խաչենց-Փրինթինֆո, Երևան, 2009, էջ 26:

տութեան, բնութեան ու աստուածային օրէնքներու, պետութեան ու եկեղեցւոյ, չղիմադրութեան ու բռնութեան միջեւ բախումները:

Ըստ էութեան, այդ քրիստոնէութեան ու քաղաքակրթութեան յարաբերակցութեան խնդիրը չէ, քանզի բուն քրիստոնէութիւնը, ինչպէս ալ որ մենք զայն բնութագրենք՝ որպէս եկեղեցի, հաւատքի խորհրդանիշ, բարոյախօսութիւն կամ աշխարհայեացք, ինքնին մշտական շարժումի մէջ է երկու ծայրագոյն կէտերու՝ Քրիստոսի ու մշակոյթի բեւեռներու միջեւ: Խնդիրը յատկապէս անոնց յարաբերութիւններու մէջ է: Երբ քրիստոնէութեան առջեւ բանակաւորութեան ու յայտնութեան հարցը կը ծագի, հոն գլխաւորը այն է, թէ ինչպէս իրարու հետ կը յարաբերին Քրիստոսի յայտնութիւնը եւ աշխարհի որեւէ մշակոյթի մէջ գերիշխող դիրք ունեցող բանականութիւնը: Երբ քրիստոնէութիւնը կը փորձէ տարբերակել, հակադրել կամ միաւորել բանականութեան չափորոշիչները Աստուծոյ կամքին հետ, գործ կ'ունենայ մէկ կողմէն մշակոյթի շրջանակներու մէջ ձեւաւորուած բարոյ ու չարի հասկացութեան, միւս կողմէն՝ Քրիստոսի մարմնաւորած բարոյ եւ անոր հակոտնեայ չարի հասկացութեան հետ:

Նոյն ատեն հարկ է նշել, որ Քրիստոս մշտապէս ուշադիր էր մարդու մշակութային իւրայատկութիւններու նկատմամբ: Ան կ'ապրէ այս աշխարհին մէջ, սակայն այս աշխարհի մաս չէր: Ան չընդունեց այս աշխարհի արժէքային համակարգը, որ կը հակասէր Իր արժէքներուն: Սակայն աշխարհէն հոգեւոր հեռացումը աշխարհէն մեկուսացում չէ, այլ սեփական գերմշակոյթի ձեւաւորում, որ կը հիմնուի կանխակալ կարծիքի ու կարծրատիպերու վրայ: Այդ պատճառով եկեղեցին նկատի կ'առնէ մշակոյթի ազդեցութիւնը, դերը եւ որոշ իմաստով նաեւ անոր անհրաժեշտութիւնը ու օգտակարութիւնը⁵:

Ետմիջնադարեան շրջանակներու մէջ հոգեւոր հասկացութեան ըմբռնումը կու գայ Վ. ֆոն Հումբոլդտի պատմա-փիլիսոփայական գաղափարներէն: Ըստ անոր պատմագիտական տեսութեան, համաշխարհային պատմութիւնը ոգիի զօրաւոր գործունէության արդիւնք է, ուժ, որ կը գտնուի իմացութեան սահմաններէն դուրս եւ կը դրսեւորուի կարգ մը անհատներու ստեղծագործական ունակութիւններով ու անձնական ջանքերով: Այս համագործակցութեան պտուղները կը կազմեն մարդկութեան հոգեւոր մշակոյթը⁶:

⁵ Այս մասին տե՛ս **Лещук И. И.** Лабиринты духовности. Одесса, 2001, стр., 129-131.

⁶ **St'u Гумбольдт В.** Язык и философия культуры. Москва, 1985.

Ժամանակակից ըմբռնողութեամբ ընդհանուր իմաստով հոգեւոր կը նկատուի այն ամբողջութիւնը, որ կը դրսեւորուի աշխարհի ու մարդու մէջ: Հասարակագիտութեան, մշակութաբանութեան եւ անլի յաճախ հրապարակախօսութեան մէջ յաճախ «հոգեւոր» կ'անուանեն հասարակութիւնը միաւորող այն սկզբունքները, որոնք կ'արտայայտուին բարոյական արժէքներու եւ ասանդոյթներու տեսքով եւ, սովորաբար, կը խտանան կրօնական ուսմունքներու, ինչպէս նաեւ գեղարուեստի ու ընդհանրապէս արուեստի ստեղծագործութիւններու մէջ: Այս մօտեցումով հոգեւորի արտածումը անհատական գիտակցութեան մէջ կը կոչուի խիղճ, ինչպէս նաեւ կը հաստատուի, որ հոգեւորի ամրապնդումը կ'իրագործուի քարոզչութեամբ, լուսաւորչական, գաղափարադաստիարակչական կամ հայրենասիրական գործունէութեան մէջ:

Հոգեւորի ըմբռնման միանգամայն այլ դիրքորոշում ունի մարքսիզմը: Հոն հոգեւորը կը նոյնացուի գաղափարախօսութեան հետ: Այս պարագան յատկապէս կ'ուզենք ընդգծել, որովհետեւ խորհրդային շուրջ եօթանասուն տարիներուն հասարակութիւնը առաջնորդուած է յատկապէս այդ ըմբռնումով եւ մինչեւ օրս ալ գիտական կարգ մը ընկալումներու մէջ կ'իշխէ հոգեւորը գաղափարախօսութեան հետ նոյնացնելու մօտեցումը: Այսպիսի իրավիճակը ինքնին հասկնալի եւ բացատրելի է, որովհետեւ խորհրդային տարիներուն յաջորդած գաղափարախօսական դատարկութեան մէջ ամէնէն առաջ նկատելի է յատկապէս հոգեւորի ճգնաժամը, Ա. Իսահակեանի արտայայտութեամբ՝ «Ոգու սովը»: Այս երեւոյթը *անոմիա* անուան տակ կը նկարագրէ Ժ. Դյուրկհեյմը^{7*}: Այն կը նշանակէ հասարակական յստակ չափանիշներու բացակայութիւն, մշակոյթի միասնութեան տրոհում, ինչի հետեւանքով մարդոց կենսագործունէութիւնը կը դադրի համապատասխանել իդեալական հասարակական կանոններուն:

Սակայն ասանդաբար հոգեւորը կը նոյնացուի կրօնականութեան հետ, իսկ արդի հասարակագիտութեան եւ սոցիալական փիլիսոփայութեան մէջ անոր աշխարհիկ տարբերակը կ'անուանուի *սոցիալական կապիւրալ*: Անոր համաձայն՝ հոգեւոր մշակոյթը գիտելիքներու եւ գաղափարներու համակարգ

^{7*} *Անոմիա* յունարէն բառ է, որ կը նշանակէ օրէնքէն շեղում: Ըստ Ժ. Դյուրկհեյմի՝ այդ հասարակութեան այն վիճակն է, երբ կը խախտուին արժէքները եւ բարոյական կանոնները, որոնք նախապէս կ'երաշխատէին հասարակութեան կայունութիւնը: Տեսութիւնը հետագայ զարգացում ստացաւ Ռ. Մերտոնի աշխատութիւններու մէջ (տե՛ս Социальная структура и аномия. Москва, 1996, стр. 299-313):

է, որ յատուկ է իրաքանչիւր մշակութա-պատմական միատրի կամ մարդկութեանը ամբողջապէս:

Հոգեւոր մշակոյթը կը ծնի շնորհիւ անոր, որ մարդը ինքզինք չի սահմանափակեր միայն զգայական-արտաքին փորձով ու ատոր առաջնային նշանակութիւն չի տար, այլ հիմնական ու ելակէտային կը նկատէ հոգեւոր փորձը, շնորհիւ որուն կ'ապրի, կը սիրէ, կը հաւատայ եւ կը գնահատէ աշխարհի մէջ գոյութիւն ունեցող ամէն ինչ: Այդ ներքին հոգեւոր փորձով մարդը կ'որոշէ արտաքին, զգայական փորձի իմաստը ու բարձրագոյն նպատակը:

Այլ տեսակէտէ մը հոգեւոր մշակոյթ հասկացութիւնը սերտօրէն կ'առնչուի հայրենասիրութեան գաղափարին: Իրաքանչիւր ժողովուրդ կոչուած է ընդունելու իր բնական ու պատմական տրուածութիւնը եւ մշակելու զայն՝ որպէս ազգային-ստեղծագործական միասնական փորձ: Եթէ ժողովուրդը չ'ընդունի այդ բնական պարտականութիւնը, հոգեպէս քայքայուելով՝ կը մեռնի ու կ'անհետի պատմութեան ասպարէզէն: Թումանեանի արտայայտութեամբ «հայրենասիրական այդ կորովն» է, որ կը ստիպէ մշտապէս խորհիլ ազգին «դեղ ու դարման» ըլլալու մասին⁸:

«Գլխուս ջղերն ուժովցած, բայց հին ունակութեամբ պաշարուած դարձեալ սկսայ հին խնդրոց վրայ մտածել եւ ինքնիրենս խօսիլ եւ հառաչել,-կը գրէ «Շտեմարան»-ի յօդուածագիրը,- եւ ազգասիրութեամբ եւ ուսումնասիրութեամբ վառուած եմ, կ'ըսէի Աստուծոյ փառք, նաեւ համեստ կյանք մը ունեցած, բայց ինչ ջանք որ ըրի ազգիս եւ կամ իմ օգրիս համար, գրեթէ պարապն ելան. չկրցայ գտնել անանկ հրահանգ մը /ուսմունք մը/, որ հասարակաց օգրակար եւ դիւրին ըլլայ, աշխատանքէն ծանձրացած սկսայ զքօսանք մը /զուարճութիւն մը/ փնտռել եւ չգտայ հանգիստ եւ օգրակար բան մը. սիրտս դեռ պարապ է, կ'իմանամ որ ասիկա սփոփանք մը /մխիթարութիւն մը/ կ'ուզէ եւ այս շփոթուած ժամանակիս եւ տեղոյս մէջ չեմ կարող գտնելու, մանաւանդ որ զուրիշներն ալ ինծի պէս կարօտ կը տեսնեն: Կարելի՞ բան է արդեօք գտնել անանկ հրահանգ մը, անանկ զքօսանք մը, որ ժամանակիս պարագայից մէջ դեղ մը, դարման մը ըլլայ սրտիս եւ նմանեացս»⁹:

Իր եւ բնութեան հոգեւորացումը իրաքանչիւր ժողովուրդ կը կատարէ իւրովի, որ ունի անկրկնելի իրայատկութիւններ: Վերածնունդի անհատա-պաշտութիւնը նպաստեց մարդու հեղինակութեան, ճշմարտութեան բացա-

⁸ «Շտեմարան պիտանի գիտելեաց», 1839, թիվ 12:

⁹ Նոյն տեղում, թիվ 10:

յայտման գործին մէջ անձի դերի բարձրացումին եւ մտային գործունէութեան մէջ՝ քննադատական ասանդոյթի ձեւաւորումին: «Ես»-ը պէտք է դառնար «բոլոր իրերու չափանիշը»: Անհատական դիրքորոշումը լիովին իրագործուեցաւ բողոքական դասանանքին հետեւող մտածողներու ուսմունքներու մէջ¹⁰:

Այդ իւրայատկութիւնները իւրաքանչիւր ժողովուրդի հոգեւոր մշակոյթի տարբերակիչ յատկանիշներն են, որ հնարաւոր կը դարձնեն հայրենասիրութիւնը եւ ազգային մշակոյթ հասկացութիւններու գոյութիւնը:

Պատկերաւոր խօսքով՝ հոգեւոր մշակոյթը կարծես օրինելի է, որ պատմութեան մէջ կ'երգեն համայն ժողովուրդով: Յանուն այդ հոգեւոր երաժշտութեան ստեղծումին ժողովուրդներ կ'ապրին դարէդար՝ աշխատելով ու տառապելով, վերելքներով ու անկումներով: Այդ երաժշտութիւնը ինքնայատուկ է իւրաքանչիւր ժողովուրդի համար: Անոր մէջ ճանչնալով իր հոգւոյն համահունչ տարրերը, մարդը կը ճանչնայ իր Հայրենիքը եւ կը համաձուլուի անոր, ինչպէս մէկ ծայնը կը ձուլուի երգչախմբի ծայնին:

Բաղդատաբար անելի բարդ է «մշակոյթ» հասկացութեան սահմանումը: Մենք կ'առաջնորդուինք մշակոյթի վերաբերեալ Ալբերտ Շվեյցերի սահմանումով, որովհետեւ հոն, մեր կարծիքով, կը համադրուին մշակոյթի ընկալման եւ աշխարհիկ, եւ կրօնական մօտեցումները: «*Մշակոյթը*, - կը գրէ 20-րդ դարու այս մեծագոյն մարդասէրներէն մէկը, - բոլոր ոլորտներու մէջ եւ բոլոր տեսակէտներով առանձին մարդու եւ ամբողջ մարդկութեան նուաճումներն են այն չափով, որքանով որ այդ նուաճումները կը նպաստեն **անհատի հոգեւոր կատարելագործումին եւ ընդհանուր յառաջադիմութեան**»¹¹: Ատկէ ելլելով կարելի է ըսել, որ մշակոյթը հոգեւոր կեանքի յարաբերութեամբ հանդէս կու գայ որպէս իւրացուած եւ առկայ միտքի անհրաժեշտ ատաղծ, որպէս բովանդակութիւն: Այսինքն, որպէս միտքի ատաղծ՝ մշակոյթը նախադրեալ է, իսկ միտքն այն է, ինչ անկէ կը ստեղծեն. այսպէս՝ մտածողութիւնը կը դառնայ մշակոյթի կազմաւորումի եղանակ: Այլ խօսքով՝ մշակոյթը բանական մօտեցում է իրականութեանը՝ զայն կատարելագործելու մղումով: Իսկ քրիստոնէութիւնը, մասնաւորապէս անետարանական ըմբռնմամբ, որ յաճախ կը տարփողուի «Շտեմարան պիտանի գիտելեաց»-ի էջերուն մէջ, այլ բան չէ, քան մարդու եւ իրականութեան կատարելագործման վարդապետութիւն:

¹⁰ Տե՛ս **Զաքարեան Ս.**, Փիլիսոփայութեան պատմութիւն / Պատ. խմբ.՝ պրոֆ. Հ. Ղ Սիր-գոյեան, Երևան, 2000, էջ 175:

¹¹ Տե՛ս Философская энциклопедия. Том. 5. Москва, 1970, стр. 46:

Իտալական գրականութեան պատմաբանը կը գրէ, որ այդ միջոցին «Եւրոպան պատկառանքով վերակենդանացուց իր յիշողութիւնները, յափշտակուեցաւ անով, ծուլուեցաւ անոր հետ, վերածնեց անցած կերպարներն ու զգացումները: Իւրաքանչիւր ժողովուրդ կը վերադառնայ իր ասանդներուն եւ անոր մէջ կը փնտռէ իր գոյութեան արդարացումն ու տեղը աշխարհի վրայ, իր ձգտումներու օրինականութիւնը: Յունական եւ հռոմէական հնութեան փոխարէն կը յայտնուի ազգային հնութիւնը՝ ներծծուած միատրիչ բարձրագոյն ոգիով, կ'արթննայ երեւակայութիւնը՝ ոգեշնչուած ազգային հպարտութեամբ ու միստիկայի հասնող կրօնական յուզականութեամբ»¹²:

Խնդիրը նոյնն է հայութեան պարագային: «Եւ ահա, ոգետրուած դաւառջրջանի մեծ գաղափարներով, հայ մտատրականները առաջադրում են երեք գործօններ՝ հայրենիք, լեզու, կրօն, որոնք պէտք է իրականացնէին ազգային վերաշինութեան մեծ նպատակը, եւ հետեւելով նրա օրինակին՝ գնացին դէպի հայոց պատմութեան հնագոյն դարերը»¹³, - կը գրէ գրականութեան պատմաբանը: «...Կրթել եւ դաստիարակել հայրենասիրական ոգով հայ երիտասարդներին...պահպանել եկեղեցու եւ ազգի յարատւութիւնը»¹⁴-, հարցի առնչութեամբ կը մեկնաբանէ պատմաբան, ակադեմիկոս Աշոտ Յովհաննիսեանը: Խօսքը կը վերաբերի մշակութային ընդհանուր վերանորոգչութեան, որ գրեթէ երկու դար բազմաթիւ պատճառներով հայ միտքի տեսադաշտէն դուրս մնացած էր:

Այդ խնդիրը բարդ էր, սակայն համաեւրոպական պատմութիւնը կ'ընթանար նորոգումի ուղիով եւ յաճախ եւրոպական կրթութիւն ստացած, բայց հայրենիքին մէջ գործունէութեան նպաստաւոր պայմաններ չունեցած հայ մտածողներ կը գործէին գաղթածախներու մէջ: «Շտեմարան պիտանի գիտելեաց»-ին հեղինակը, անդրադառնալով 16-րդ դարէն սկսած մշակութային վերանորոգման շարժումին՝ կը գրէ. «Մարդիկ կրօնքին վէճերուն պատճառովը՝ երկայն արեւն ուսման հետեւէ ըլլալու անփոյթ ըլլալով, աս դարուս մէջ նորէն մասնաւոր եռանդութեամբ, գիտութիւններ սկսան ծաղկեցնել, որով բնաբանութեան, բնալուծութեան, չափական գիտութեանց ու բժշկականութեան մէջ շարք գիտեր գտնուեցան»¹⁵:

¹² Де Санктис. История итальянской литературы. Том 2. Москва, 1962, стр. 521-522.

¹³ Սարինյան Ս., Հայկական ռոմանթիզմ, Երևան, 1966, էջ 85:

¹⁴ Յովհաննիսեան Ա., Դրուագներ հայ ազատագրական մտքի պատմութեան, հ. 2, էջ 171, 172:

¹⁵ «Շտեմարան պիտանի գիտելեաց», 1839, թիվ 12:

Հաւատարիմ սեփական սկզբունքներուն՝ «Աւետաբեր եւ Շտեմարան պիտանի գիտելեաց»-ը վերանորոգութեան վերաբերեալ նոյնպէս յստակ դիրքորոշում ունի: Հանդէսին համար շատ աւելի կարեւոր են մարդկութեան բարոյական վերաշինութեան, մարդկային ընկերական հոգեբանութեան վերակերտումի, քրիստոնէական բարոյականութեան սկզբունքները: «...Կը խօսուի ստեպ վերաշինութեանց մասին, խմբագրականներէն մէկու մէջ կը գրէ լրագիրը, ...Ականաւորես ենք նորոգումներու, հիմէն կառուցումներու... Չի խօսուիր սակայն, կամ շարքիջ կը խօսուի մարդկութեան բարոյականին վերաշինութեան մասին, աւելի ճշգրիտ պիտի ըլլար, եթէ ըսէի, մարդկային ընկերութեան հոգին վերջապէս կրթելու, ազնուացնելու, քրիստոնէական բարոյականի սկզբունքներուն վրայ հաստատելու ամէնէն կենսական հարցին շուրջ»¹⁶:

Ի վերջոյ, այդ ամէնը կը յանգի «հայկական գաղափարաբանութիւն» հասկացութեան, զոր այնուհետ ընդհանուր հիմք պիտի դառնայ հայրենիքին մէջ երկատուած եւ աշխարհով մէկ ցրիւ եկած հայ մտաւորականութեան ու կրօնական ամենատարբեր հայեցողութիւններ ունեցող խումբերը զիրար կապելու համար:

«Աւետաբեր եւ Շտեմարան պիտանի գիտելեաց»-ը, ի դէմս հայ աւետարանական եկեղեցւոյ, կը գիտակցի իր առաքելութեան: «Որ եւ իցէ ազգի մը նախնիքը, որ արեւնօք գրականութեան մէջ ծաղկեր ու այս գեղեցիկ պարծանքն ունեցեր են, ի՞նչ հարկաւոր բան է որ իրենց հարազատ սերունդներուն օրինակ ըլլան այս ասպարիզին ընթացքին մէջ, որպէս զի նոյն ազգին սեփական ոգին տան անոնց: Նախնեաց գրուածքները իրենց հնութեանը համար աւելի քննութեան արժանի են. եւ ասոնցմէ մէկ քանիէն մարտնամարտութեան արուեստը կը սորվի մարդ, որ հանճարին կենդանութիւն կու տայ. ուրիշներէն ալ ազգային լեզուին վրայ կրնանք տեղեկանալ, որ այդպիսի մարտնամարտներու ձեռքը բիրտաւոր գեղեցկութիւններ կ'առնէ: Այս երկու նպատակովն է՝ փոշտորած ձեռագիրներու մէջէն ամենայն ծանր աշխատութեամբ հանելով մեր նախնեաց գրուածքները, քանի մը տարիէ ի վեր կարգաւ կը տպագրէ զանոնք՝ ի վայելումն մեր ազգայիններուն»¹⁷, - կը գրէ «Աւետաբեր եւ Շտեմարան պիտանի գիտելեաց»-ին հեղինակը:

Հանդէսը գիտէ, որ միանգամայն տարբեր բնոյթ եւ ուղղութիւն ունին «աշխարհիկ» եւ «հոգեւոր» գրուածքները, սակայն անոր նպատակը ոչ

¹⁶ «Աւետաբեր եւ Շտեմարան պիտանի գիտելեաց», 1864, թիվ 210:

¹⁷ Նոյն տեղում, 1866, թիվ 228:

թէ միայն հաւատի հոգեւոր խորհուրդին տարփողումն է /որուն համար այլ միջոցներ եւ եղանակներ կան/, այլ ազգին օգտակար իմացութիւններ տալը: «Մէկ ողջամիտ քրիստոնեայ ազգ մը չկայ եւրոպացւոց մէջ, որ հաւաքոյ տուրք խորհուրդները օրագրի կամ լրագրի նիւթ ընէ: Եւ թէ որ կան իրենց մէջ օրագիրներ՝ որ եկեղեցական նիւթերու վրայ կը խօսին, աղէկ գիտնալու է որ անոնք դրսի լուրեր ու թեթեւ տեղեկութիւններ ամենեւին չեն տար, որով աւելի մասնաւոր գրքերու կարգը կ'անցնին՝ քան թէ լրագրութեանց: Իսկ մեր հասկացած եւ մեր ազգին հարկաւոր ու օգտակար ճանչցած լրագիրը ան է՝ որ ո՛րչափ կարելի է շարք բանի վրայ ստոյգ տեղեկութիւններ տայ՝ պարզ, դիւրիմաց ու զուարճալի ոճով»¹⁸, - կը գրէ «Աւետաբեր եւ Շտեմարան պիտանի գիտելեաց»-ը համարներէն մէկուն մէջ:

Այս փաստերը ինքնին խօսուն վկայութիւն են, որ աւետարանականները կտրուած չէին իրենց ժամանակէն եւ անմիջապէս կ'արձագանգէին դարաշրջանի առաջադրած թէ՛ հոգեւոր-բանասիրական, թէ՛ տնտեսական, թէ՛ բնագիտական եւ ի հարկին՝ նաեւ քաղաքական խնդիրներուն: Այս հանգամանքը կը կարեւորեն նաեւ այլ իմաստով. հայ աւետարանականներու ժառանգութիւնը սովորաբար քննուած ու գնահատուած է մեկուսի՝ նոյնիսկ փորձ չընելով զայն ուսումնասիրել եթէ ոչ համաեւրոպական, գոնէ հայ իրականութեան մակարդակով: Խօսքը կը վերաբերի նաեւ «Աւետաբեր եւ Շտեմարան պիտանի գիտելեաց»-ին, զոր հրապարակ եկաւ ժամանակաշրջանի մը մէջ, երբ արեւմտահայ մամուլի համար ամենաազատական շրջանն էր՝ 1854-1864 թթ.: Այս ամէնի հետեւանքը եղաւ քաղաքական ազատութիւնը, մասնաւորապէս՝ մամուլի ասպարէզէն ներս: Այդ պահէն սկսած՝ այլեւս անկարելի եղաւ կասեցնել կարծիքներու ազատութիւնը: «Աւետաբեր եւ Շտեմարան պիտանի գիտելեաց»-ի, ինչպէս ազգային, նոյնպէս եւ հոգեւոր-մշակութային քաղաքականութիւնը հասկնալու համար հարկ է իմանալ նաեւ գրական այն մթնոլորտը / Հայր Դեոնդ Ալիշան, Մկրտիչ Խրիմեան, Մկրտիչ Պէշկիթաշլեան, Խաչատուր Աբովեան, Ստեփանոս Նազարեան, Միքայէլ Նալբանդեան, Ռաֆայէլ Պատկանեան/, որ ձեւաւորուած էր ժամանակի հայ հասարակական պահանջքներու թելադրանքով:

Պետք է նշել նաեւ, որ հայ Լուսաւորականութիւնը առանձնապէս աչքի չէր զարներ ո՛չ համարձակութեամբ, ո՛չ ալ արմատականութեամբ: Լուսաւորականները սովորաբար կը խուսափէին հասարակական, քաղաքական,

¹⁸ Նոյն տեղում, 1855, թիվ 53:

տնտեսական սուր խնդիրներ արժարժել: Անոնց հայացքները ընդգծում Ե պահպանողական էին: Նշում Ե յատկանիշներու ցուցումով կ'ուզենք ընդգծել հայ աւետարանականներու, մասնաւորապէս «Աւետաբեր եւ Շտեմարան պիտանի գիտելեաց»-ի դիրքորոշումներու ընդհանուր ուղղութիւնը. հանդէսը պահպանողական էր ո՛չ միայն այն պատճառով, որ հրատարակիչները հոգեւորականներ էին, այլեւ այդպիսին էր Պոլիս տիրող հասարակական եւ քաղաքական մթնոլորտը: Այսինքն, «Աւետաբեր եւ Շտեմարան պիտանի գիտելեաց»-ի հետաքրքրութիւնները մեծ մասամբ համահունչ էին Պոլսոյ մէջ իշխող մտայնութիւններուն:

19-րդ դարու առաջին կէսին հոգեւոր-մշակութային վերակողմնորոշումը կ'ընթանայ աւելի արդիւնաւէտ: Ազգային ինքնագիտակցութեան աճը առաւել ուժգին կ'արտայայտուի ռոմանթիկներու երկերու մէջ, եւ հոգեւոր կյանքը կը նշանաւորուի հայրենասիրական տրամադրութիւններով / Հայր Ղեւոնդ Ալիշան, Մկրտիչ Խրիմեան, Մկրտիչ Պէշկեաշլեան, Միքայէլ Նալբանդյան, Ռափայէլ Պատկանյան, Սմբատ Շահագիզ/:

Թուարկում եւ ուրիշ շատ անուններ այդ ժամանակաշրջանին յաճախ կը հանդիպին «Աւետաբեր եւ Շտեմարան պիտանի գիտելեաց»-ին մէջ՝ երբեմն անոնցմէ կատարում թարգմանութիւններու տեսքով, երբեմն՝ գրական ընդհանուր տեսութիւններու մէջ:

Ահա այսպիսի գրական, քաղաքական, կրօնական միջավայրի մէջ կը գործէր աւետարանական եկեղեցին 19-րդ դարու 40-60-ական թուականներուն, եւ անոր հրատարակած լրագիրը կամայ-ակամայ անտարբեր չէր կրնար մնալ երկրին մէջ կատարուող իրադարձութիւններու, հասարակական տրամադրութիւններու հանդէպ, մանաւանդ որ բազմաթիւ էին քաղաքական, սոցիալական խնդիրները, որոնք նման էին ամբողջ Հայաստանի մէջ տիրող իրավիճակին՝ ե՛ւ օտար զաւթիչներու լուծին տակ կեղեքուող ազգի ճակատագրի, եւ՝ ազգային-ազատագրութեան գերակայ խնդրի հրամայականի պահանջով:

К ПРОБЛЕМЕ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ КУЛЬТУРЫ И РЕЛИГИИ В АРМЯНСКОЙ ЕВАНГЕЛИСТСКОЙ ЦЕРКВИ

АРУТЮН СЕЛИМЯН

В первой половине XIX в. духовно-культурная переориентация шла в сторону национального самосознания армянского народа, и это ярко прояв-

лялось в патриотических настроениях духовного творчества авторов-романтиков того периода (М. Налбандян, Р. Патканян, И. Шаазиз).

Имена этих и других авторов часто встречаются на страницах "Авета-бера" (Вестник) – по поводу переводов их произведений, или в качестве при-меров в общих теоретических рассуждениях.

Вот в какой религиозно-политической и литературной среде издавался "Вестник" в 40-60 годы XIX века и вот почему журнал не мог оставаться безразличным к тем общественным настроениям, политическим событиям и общенациональным задачам, которые возникли из-за господствующего в Армении плачевного социального положения и императивных требований на-ционально-освободительного движения.

Ключевые слова – Евангельская церковь, либерализация, "Аветабер" издание, духовная культура, национальное самосознание, просветление.

THE ISSUE OF CULTURE AND RELIGION IN THE ARMENIAN EVANGELICAL CHURCH

HAROUTIUN SALIMIAN

In the first half of the 19th century, the spiritual-cultural reorientation was efficiently taking place. The growth of national self-consciousness was more and more reflected in the writings of the Romantics. The spiritual life is marked by the sentiments in the works of Hayr Ghevont Alishan, Mgrdich Khrimyan, Mgrdich Beshigdashlian, Mikayel Nalbandyan and Raphael Patkanian.

The works of the above mentioned literary men and of many others in those years often appeared in the 'Avedaper yev Eshdemaran Bidani Kidelyats' periodical. Sometimes, some translations of their works or some of their literary essays were published. In such a literary, political, and religious environment was the Armenian Evangelical Church operating in the years 40-60 of the 19th century, and its periodical could not have been unconcerned about the events of the country and the public mood. At that time numerous were the political and social problems of the people throughout Armenia. These problems were similar to those of other nations that were under the yoke of foreign invaders. The resolution to the problems concerning the liberation of the nation was a real imperative.

Key words – Evangelical Church, Liberalization, "Avedaper" Periodical, Spiritual Culture, National Self-Consciousness, Enlightenment.